

КОРАЦИ

часопис за књижевност, уметност и културу

година LII • свеска 10-12 • 2018

КОРАЦИ

Часопис за књижевност, уметност и културу

Излази тромесечно

Издавач

Народна библиотека „Вук Караџић“ Крагујевац

За издавача

Мирко Демић

Главни и одговорни уредник

Татјана Јанковић

Редакција

Др Владимир Б. Перић, Марија Јовановић, Костадин Стојадинов

Ликовни прилози

Марко Челебоновић

Секретар редакције

Гордана Вучковић

Лектура и коректура

Виолета Јовичинац Петровић

Техничка опрема

Бошко Протић

Адреса

Др Зорана Ђинђића 10/III

e-mail: koracikg@yahoo.com

34000 Крагујевац tel/fax +381(34)30-01-60

www.koraci.net

Штампа

„Донат граф“ ДОО, Београд

casopis.koraci

Тираж

400

UDK 82 (05)

YU ISSN 0454–3556

Часопис је уписан у регистар јавних гласила Министарства правде и државне управе Републике Србије под бројем 3335 и финансира се средствима Министарства културе и информисања Републике Србије и Скупштине града Крагујевца.

Ђорђе М. Ђурђевић

ФИГУРА АНЂЕЛА У КЊИЖЕВНОСТИ

Проблем научног приступа књижевној ангелологији

Уколико се књижевност схвати као прећуткивање/ истрајавање до смрти, а чин књижевног (за)пис(ив)ања, бартовски, као на вечност осуђени мнемонички спој слике и речи – питање откривања/сакривања фигуре анђела у књижевном дискурсу пројављује се питањем директно везаним за способност литературе да препозна постојање радикалне другости, те да је поетском вербализацијом оприсутни. Маљевичев *Бели квадрат на белој основи* симптоматички раскринкава парадигматичност појаве анђела у књижевном тексту, отварајући и поље перцепције дате фигуре у читалачком искуству.

Питање да ли анђела у књижевности уопште има и зашто их наука о књижевности још увек није озваничила, попут многих других фигура (нпр. различитих бесовских комплекса, нарочито ђавола – или, пак, Бога), остаје отворено. Као што бела основа крије бели квадрат, или обрнуто, при чему се укида граница где се једно биће завршава а друго почиње, тако је фигура анђела најпрозорнија, уједно и најпорознија – литерарна креација.

Књижевно-научни апарат за откривање и анализу ангелолошких фигура, осим што не постоји, или је тек слабаши конструкт повучен из теологије, први је моменат у разрешавању проблема фигура анђела у књижевности.

Фигуру анђела, пак, чини се природним проучавати у контексту фантастичне књижевности, што би било врло захвално и могуће учинити уколико би текстови, у којима се анђео

оприсутњује, били фантастични – што они, углавном, нису. Једини компромис који се у датој ситуацији може начинити јесте схватити појаву анђела као чисто чудесну¹. Међутим, ангелофанија јесте тек један минијатурни аспект анђеоске фигурације.

Следећи проблем почива на томе, да, чак уколико се у тексту може именовати анђеоска као литерарна реалија, он не мора нужно представљати ангелолошку фигуру.

У средњовековној књижевности (*Откровење Варухово*), а затим и код Гаврила Стефановића Венцловића, Стефана Стефановића, Петра II Петровића Његоша, и то у оквиру јудео-хришћанске традиције (*Смрт Уроша Петаго*), уз блаже (*Удворење архангела Гаврила девојци Марији*) или веће (Његошева песма *Заробљен Црногорац од виле*) измене јудео-хришћанског канона, или укључивањем у токове апокрифне литературе (*Луча микрокозма*, *Хазарски речник* – пројава анђела *одговара* јудеохришћанском канону).

Под датим каноном подразумевамо да су анђели „невидљиви духовни свет“², „духовна бића, која пребивају у пречувственом свету“³, „свети бестелесни небесници“⁴, „свете силе, душевни чиновни и демони“⁵, „свет невидљиви, ангелски, створен Богом, створен пре видљивог света“⁶, „словесна и невидљива бића, и сав хармонични свет умствених бића која надилазе наш разум, којима ни имена не можемо изнаћи“⁷, „они први пију од Прве Светлости, и просветљени речју истине сами су светлост и одблесци савршене Светлости“⁸. Њихова је улога између људи и Бога посредничка⁹. Историјски

¹ Цветан Тодоров, *Увод у фантастичну књижевност*, Београд: Службени гласник, 2010.

² Јана Тодоровић (ур.), *О анђелима: свети оци о анђелима господњим*, Будва: Манастир Подмаине (Подострог), 2007.

³ Свјатейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл, *Об ангелах*, у: *Слово пастыря. Бог и человек. История спасения*, www.angelologia.ru/(19.03. 2018)

⁴ Архимандрит Киприан Керн, *Воинства небесныя (понедельник)*, у: *Взгляните на лилии полевые.... (Курс лекций по литургическому богословию)*, <http://www.angelologia.ru/>(19.03. 2018)

⁵ Преподобный Исаак Сирин, *Чин сущностей ангелов, демонов и человека*, у: *Православное догматическое богословие*, www.angelologia.ru/(19.03. 2018)

⁶ Протопресвитер Михаил Помазанский, *Природа и назначение ангельского мира*, <http://www.angelologia.ru/>(19.03. 2018)

⁷ <https://svetosavlje.org/sestodnev/2/>(19.03. 2018)

⁸ Јустин Поповић, *Постанак духовног света*, у: *О анђелима: свети оци о анђелима господњим*, ур. Ј. Тодоровић, Будва: Манастир Подмаине (Подострог), 2007.

⁹ Етимолошки, реч анђеоска потиче од грчке речи *ἀγγελος*, што је Запад латинизовао као *angelus*, а што представља превод јевр. מַלְאָךְ – mal'āk, односно, арап. ملك – melek, у значењу гласник, весник, посланик.

посматрано, анђели могу бити сурвивали ранијих политестичких периода јудаизма, односно, представљати различите божанске аспекте¹⁰. Развијањем и петрификовањем монотеистичности, анђели губе индивидуалност¹¹, постајући бића која вечно славе свог творца¹², и јесу послушници и извршиоци његове воље. У хришћанству анђели се на одређени начин реafirмишу, задобијају профилисаније функције, те у средњем веку на Западу постају једна од водећих теолошко-филозофских тема¹³. На Истоку, изузев малог броја случајева (нпр. код Дионисија Ареопегита) – никада нису напустили литургијски опит.

Тако, херувим, који се јавља на крају Стефановићеве драме, јесте Божја интервенција, којом се ништи зло. У народној песми *Урош и Мрњавчевићи* анђео има исту функцију, јер, испречивши се између оца и сина, не дозвољава оцу да оствари своју замисао. Анђео искупљења наводи Вукашина, носиоца зла у драми, да опипа „напокон, истински своје биће“, да дође „коначно, до истините реалности своје личности“, да одбаци „све митологеме о њој“, и да спозна следеће: „Ја јесам бескрајно лош, али *некоме* је потребно да будем добар.“¹⁴ Романтичар Стефановић у хришћанском контексту завршава драму. У *Удворењу архангела Гаврила девојци Марији* Венцловић проширује библијски наратив о безгрешном зачећу¹⁵ развијањем лика арханђела Гаврила. Преко визије¹⁶ Терезе Авилске, која може бити кључ за читавање Венцловићевог текста, осветљава се фигура анђела, који постаје виновник еротичког искуства. У песми *Заробљен Црногорац од виле* канон кроз појаву гино-анђела¹⁷ бива уздрман, док се у *Хазарском речнику*, архитектстуалним уписивањем романа

¹⁰ В. Родољуб Кубат, *Траговима Писма: Стари Савез – теологија и херменеутика*, Крагујевац: Каленић, 2012.

¹¹ У том контексту, анђео који се у Старом Завету најчешће појављује именован је као Анђео Господњи.

¹² Исто, 6, 2 – 3.

¹³ I. Iribarren, M. Lenz, *Angels in Medieval Philosophical Inquiry, Their Function and Significance*, Велика Британија: Ashgate Studies in Medieval Philosophy, 2008.

¹⁴ Михаил Бахтин, *Рани списи*, Београд: Службени гласник, 2010.

¹⁵ *Удворење архангела Гаврила* за свој прототекст има прву главу *Јеванђеља од Луке*, која описује благовештење архангела Гаврила девици Марији.

¹⁶ Визија у којој Тереза Авилска доживљава снажно мистичко искуство, праћено еротичко-оргазмичким осећањем, при чему се анђео јавља са „дугим златним копљем и врхом као да је пламтео“, те убадањем Терезе у стомак изазива даго осећање.

¹⁷ Романтизам представља искорак на пољу полног представљања анђела, када се приматизују и увећавају гинолошки аспекти анђеоске фигуре. У Његошевој песми, вила (осим што представља конструкт из народне књижевности) по многим својим карактеристикама (крилатост, језик, реакција лирског јунака на њену појаву, и др) представља ангелолико створење.

у енохијанску традицију¹⁸, проширује.

Међутим, уколико се промотри овакав тек у назнакама описани приступ проучавању књижевне ангелологије, где је апарат анализе теолошки, или у најбољем случају, теопоетски – резултат је, благо речено, погубан: књижевност нестаје из хоризонта посматрања, губећи се у теологији.

Како би се књижевност сачувала, следи покушај приступа из књижевнонаучног угла. Писци попут Милоша Црњанског подривају дати канон, те се у њиховим делима не може говорити о анђелима као ангелолошким фигурама. Реминесценција на анђеле не означава уписивање романа (*Сеоба*, *Друга књига сеоба* и *Роман о Лондону*) преко анђеоских фигура у ангелолошку традицију, већ представља начине на које наратив покушава (и успева) да самог себе исказе. Модерна изучавања фигуру анђела не могу промишљати изван контекста. Анђели престају бити анђелима, изједначавајући се са другим ликовима романа, по истом принципу као што Вук Исакович није човек, већ књижевни јунак¹⁹. Денотативни слој текста омогућава да се у читалачком искуству они перципирају као анђели²⁰, док су на конотативном нивоу посреди симболички аспекти саме наративности. Анђеоско се изграђује у наративу, у оквиру ког се дата фигура семантички генерише и исписује своју празнину. Постајући суматраистички антигласник, анђеоско *Сеоба* јесте анђеоско-ништа, анђеоско негативитета, одраз истине света у Црњансковим романима. Он је истинит на исти онај начин као што је неостварење Вукове жеље показатељ истине стварности, коју Исаковичи и Рјепнин и живе. У *Роману о Лондону* описани анђелчић није никакав анђеоско, већ је он Нађин симулакрум. Нађа, даље, није Нађа, Надежда Рјепнин, већ је нада и агапе. Црњанскова романескна ангелологија, дакле, није ангелолошка, већ представља редуковани облик шире поетске космогоније.

На исти се начин може говорити и о горе описаним анђелима. Тако, Стефановићев херувим може бити оприсутњење поетичког (романтичког) осећања да злу ипак не треба оста-

¹⁸ Апокрифни енохијански корпус односи се на *Књигу Енохову*, три различита текста приписана истом аутору. Текстови су ради разликовања названи *Прва – Друга – Трећа књига Енохова*, односно, у зависности од језичке традиције, *Етиопијска – Словенска – Јеврејска*. Две централне фигуре које се у њима јављају јесу анђеоско и патријарх Енох, док је *Књига* значајна због описивања различитих небеских чинова, побуне анђела (*Етиопијска*), узношења на небо и проласком кроз небеске сфере (*Словенска*), те због појаве анђела Метатрона, Адама Кадмона и Енохове ангеломорфозе (*Јеврејска*).

¹⁹ Књижевни јунаци постају поетеме у које се уписују сегменти имплицитне поетике.

²⁰ Посреди је спољашња карактеризација, преко које се анђели у роману препознају као анђели религиозно-теолошких традиција.

вити превласт у свету, или је шаљивост и еротичка лепршавост Венцловићевог Гаврила слика барокно-грађанског света, итд.

Дакле, проучавати анђеле као књижевне јунаке или као симболичке аспекте наративности и поетике доводи до другог погубног резултата: књижевност остаје – али анђели нестају. Готово је немогуће начинити синтезу теолошког и научно-књижевног приступа, јер би у једном моменту један од приступа превагнуо²¹.

Дато апоретично место анализā јесте место избора. Уколико би се одлучило за други приступ, који је у нашем контексту претпостављен и очекиванији од првога, писање о анђелима било би само једно од низа писања у научно-академском дискурсу. По среди није потреба за оригиналношћу теме или говора, нити пак жеља да се поменути дискурс ремети, већ захтев саме теме да говор о анђелу буде свеобухватан. Са друге стране, одабирање теолошког (теопоетичког) приступа довело би до суштински истог, једино друкчије вербализованог, контекста.

Средњовековни схоластичари ангелолози, Пјер Абелар, Тома Аквински, Џон Дунс Скот, и др, недвосмислено ће одабрати теолошки приступ. Лаички, па и нетачно, било би ово повезати са тиме да њихово звање предређује њихов избор. Са друге стране, проучаваоцу ангелологије у XXI веку књижевно-научни приступ чак је једини могућ. Одговор на питање *зашто* не треба тражити у самим наукама – већ може бити вишеструк.

Према првој претпоставци анђели средњег века и анђели XXI века суштински нису исти. Савремена криза богознања последично се преноси на ангелолошко поље. „Вековима после средњег века анђели су изгубили своју теолошку реалност и космолошку функцију главних медијатора и наложника уређења света.“²² Смрт Бога²³ не импликује смрт анђела, већ испражњење њихових функција. У „медијском свету, потрошачком менталитету и навикама, општем кичу и посебно празничној сентименталности“²⁴, анђели бивају представљани на надгробним споменицима²⁵, школским приредбама, на телевизији²⁶, док у говору задобијају функцију копулативне

²¹ Поменута теопоетика, која се, условно, може схватити као потребна синтеза, ипак је више теолошка (између осталог, развијена у протестантској теологији), но књижевнонаучна. Њен је апарат књижевнонаучни, али су јој захтеви теолошки.

²² I. Iribarren, M. Lenz, *Angels in Medieval Philosophical Inquiry, Their Function and Significance*, Велика Британија: Ashgate studies in medieval philosophy, 2008, стр. 4

²³ Ничеанско искуство напуштања метафизике из света.

²⁴ Светлана Слапшак, *Анђели*, <https://pescanik.net/andeli/> (01.09.2018)

допуне хипокористичког значења. Изостајање анђела као религиозно-откривењске фигуре последица је тога што су постали семантички испражњени знакови, у које се уписује „нешто лично и интимно, кућно, свакодневно, необавезно и изван контроле“²⁷. Они губе теолошку сигнификацију, одвајају се од религиозне свести и отписују им се горе описане функције.

Друга претпоставка почива на идеји да је криза ангелологије последица и показатељ дубље и шире кризе хуманитета. „Пре него што буде могло да се у својој почетној истини догоди, бивствовање мора да се скрши као воља; свет мора да се доведе до слома, земља – опустоши, а човек – присили на пуки рад.“²⁸ Ничеанско-хајдегеријанско мишљење о крају метафизике последује у кризи тајне и жеље, те у кризи другог. То је оквир у ком се јавља ангелолошка криза. Жеља, која је увек „жеља за апсолутним Другим“²⁹, више не може препознати апсолутност другости, јер се губитком онтологије кроз метафизику алијенитет другог не може слободно јавити. *Ја* се не одређује према *другоме*, већ се *друго* одређује према *мени*. Ареопагитска божанска хијерархија, која је за утемељујуће средиште имала управо апсолутну другост, урушава се и изокреће, те *ја* постаје њено средиште али и исходиште. *Други* једино постоји ако га нема, у супротном се не може перципирати. Бог постаје откривењски немогућ, па и стран модерном искуству. Жеља се усмерава на саму себе а Тајна нестаје. Промена „постојим зарад тебе“ у „ја постојим“ ништи могућност појаве „другог у мом“ животу, чинећи окосницу ангелолошке кризе.

Трећа претпоставка гласи: „Књижевност ме привлачи зато што сам смртан.“ Претпоставимо да су анђели невидљиво оваплоћење филокалије и калокагатије. То је залог и цена њиховог постојања.

Књижевност, пак, схваћена као слобода или утамничење, алтруизам или себичност, једино је место у ком читалац може пронаћи могућност превазилажења сопствене смрти. Књижевни текст не постоји све док се не прочита, односно, док

²⁵ Читава колекција надгробних споменика са анђеоским мотивима на https://clearstreammonuments.com/memorials/angel_headstones.php?cat=16

²⁶ В. „From ‘Touched by an Angel’ to ‘Lucifer’: TV’s Heavenly Creatures Are Evolving”, <https://www.hollywoodreporter.com/live-feed/evolution-angels-tv-shows-938103>

²⁷ Светлана Слапшак, *Анђели*, <https://pescanik.net/andeli/> (01.09.2018).

²⁸ Мартин Хајдегер, *Предавања и расправе*, Београд: Плато, 1999, стр. 55.

²⁹ Имануел Левинас, *Тоталитет и бесначно (оглед о изванљности)*, Сарајево: ИП Веселин Маслеша, 1976, стр. 18.

се не одвије последња читалачка интервенција над њиме. То последње место јесте место смрти у ком књижевни текст генерише своје значење/постојање. Са друге стране налази се читалац, биће осуђено на смрт. Међутим, после смрти књижевност и даље наставља да постоји у, захваљујући читалачкој активности, измењеном облику, док читалац своју смрт не може посведочити.

Опсесија немогућношћу проговора овог искуства постаје окосница привлачења текста и читаоца. Присвајајући смрт текста, читалац унапред проживљава своју личну смрт, те читање постаје начин одлагања смрти.

У тако описаном контексту, ангелолошко искуство, којем је, како су анђели бесмртна бића, концепт смрти стран, постаје књижевна особина привлачења читаоца. Како је читање непрекидни процес, тако сваки ангелофанијски контекст епистемички се утврђује као стање значењског одлагања у књижевности. На концу, дати процес завршава се супституисањем живота литературом³⁰.

Веза анђела и смрти, при чему изостављамо специфичан тип анђела смрти, управо показује описану особину књижевног текста, и последује четвртом претпоставком.

Четврта претпоставка заснива се на хипотези да је тајна анђела литерарна тајна смрти. Анђеоско, дакле, једино може препознати као знак литературе, који она уписује у себе како би се прећутала смрт. На месту у тексту, где би требало да се налази смрт, нарација посеже за супституцијом – фигуром анђела.

Ово показује сва поменута илустративна места из литературе. Стефановићев херувим јесте супституција човекове смрти, Венцловићев арханђел јесте супституција смрти вере у Бога (било да она потиче од Дјеве Марице, или из барокне поетике). Сваки пут када се Дафинина лепота упореди са анђеоском, наративни је сигнал да ће Дафина поружнети, и на крају умрети. Колико анђеоска, Дафина је толико ружна; колико је архангелолик, толико је Аранђел жут и одбојан. Очи Попиног „анђела брата“ знак су вишеструких смрти (од песничке, личне, до националне, историјске). У том контексту треба промислити појаву црног херувима у роману *Како упокојити вампира*, који је тријумф смрти и ничега.

Уколико се анђеоско схвати као литерарни знак прећутане смрти, још је јасније зашто би схоластичари посегли за теологијом. Дати ставови импликују четврту претпоставку.

Пета претпоставка јесте двосмерна: „Књижевност је ангелологија. Ангелологија је књижевност.“ Отуда је анђеле го-

³⁰ Колико ангелолошка, она је толико и демонска.

тово немогуће препознати у литератури и немогуће је тачно утврдити научни апарат којим се могу одредити. Немогућност утврђивања односа између беле основе и белог квадрата поставља питање – да ли, на крају, фигура анђела уопште нешто означава? Да ли бели квадрат у потпуности заклања белу основу, или је анђео невидљив зато што прекрива цели текст, сам поставши *бела* основа?³¹ Следеће се питање чита уз смех: Да ли је анџелологија основа књижевности?

Питање колико гласан треба бити тихи анђеоски говор, како би читалац прочитао сопствену смрт у тексту, исто је толико отворено као и питање – зашто и *ми* не бисмо изабрали теологију? То је последње, кошмарно, питање књижевне анџелологије: Зашто размишљати о једном „не” упућеном теологији?

Низ потребних одговора лежи у следећим импликацијама:

Сусрет са анџелологијом сусрет је са литературом; сусрет са литературом сусрет је са смрћу.

Литература може врло једноставно постојати без анђела, те јој у том контексту они уопште нису потребни. Међутим, анђео у тексту постоји због нас, читалаца. Уколико би се смрт у тексту појавила као смрт, читалац би нестало, јер би посреди било директно сусретање са радикалном другачијошћу, која није анђео, већ смрт. Читалац би се у таквој ситуацији повукао, те књижевност, лудички, помоћу фигуре анђела, привлачи читаоца себи. Књижевна анџелологија јесте језик завођења, упијања и присвајања читаоца, који своју опсесију смрћу умирује сусретом са анђелом.

Слика, којом завршавамо ову (научну) скицу, у себи садржи анђеоске хорове који уместо бога славе књижевност.

Измена која је довела до схватања анђела као знака, а не као бића – тиче се управо измене у позиционирању бога и књижевности.

Бог и књижевност заменили су места.

³¹ „Сликарским језиком речено, бело је спектар и у себи садржи све боје, тако да је белим речен апсолутни садржај слике као представе света. Но, чак и у том „невидљивом“, метафизичком простору, реченом белом бојом постоји „биће” за себе цело – анђео као биће одређено нематеријалном пунином, егзистира и има оквире.“ С.Р.П. у пријатељском разговору.